

ЗАСОБИ ПСИХОЛОГІЗАЦІЇ В НОВЕЛІ УЛАСА САМЧУКА «ЖАРТ ЖИТТЯ»

М. С. Цибуковська

*(аспірантка, Вінницький державний педагогічний
університет імені Михайла Коцюбинського)*

В статтє проанализированы художественные средства психологизации в неизвестной новелле Уласа Самчука «Шутка жизни», опубликованной в журнале «Вестник» Д. Донцова.

The article analyzes the artistic means of psychologization in an unknown novel «The Joke of Life» by Ulas Samchuk, published in the Dontsov's magazine «Vestnik».

Українські літературознавці тривалий час вважали Уласа Самчука епіком, адже як автор малої прози він практично не був відомий. Однак останні публікації А. Жив'юка (1), І. Руснак (2), Н. Мафтин (3) засвідчили, що письменник, починаючи з кінця 20-х років ХХ століття, був активним творцем різних за жанром зразків малої прози. Найбільш помітним явищем стала його збірка «Віднайдений рай» (1936). У часи незалежності вдалося встановити авторство циклу «Месники» (1931–1932) – оповідань, анонімно надрукованих автором у нелегальному часописі «Сурма» (Берлін, Каунас), що був органом УВО. Крім того, відомо про активну співпрацю У. Самчука з іншими періодичними виданнями, на сторінках яких «розсипана» й досі не систематизована мала проза митця. Зокрема це часописи «Дажбог» (Львів), «Дзвони» (Львів), «Назустріч» (Львів), «Обрії» (Львів), «Розбудова нації» (Берлін), «Самостійна думка» (Чернівці), «Український націоналіст» (за кордоном, б. м.) й інші. Осібно варто наголосити на активній співпраці У. Самчука з «Вісником» Д. Донцова, на сторінках якого надруковано чимало творів і перекладів прозаїка. Так, 1934 року тут побачила світ новела «Жарт життя», що переносила реципієнта в недалеке минуле – вир визвольних змагань.

Перші літературознавчі рецепції малої прози У. Самчука дозволяють стверджувати, що письменник належить до творців модерної української літератури, в оповіданнях і новелах якого віднаходимо новаторські принципи художнього мислення, втілені у своєрідному стильовому й тематичному оформленні творів. Драматизація та ліризація, притаманні малій прозі, сприяли поглибленню її психологізму. Саме психологізм засвідчив літературне оновлення, зумовив суттєві зміни в ідейно-тематичному, композиційному, образному оформленні прози першої половини ХХ століття. Як зауважив проф. І. Денисюк, «психологізм стає тою вибуховою силою, яка розсаджує зсередини стару форму повісті, новели чи оповідання і витворює нову. Змінився об'єкт спостереження, змінилися співвідношення героя і тла, сюжет, композиція, характер зображуваної події. Подія відбувається не зовні, а в душі людини» (4, 112). Створенню психологічного зображення підпорядковані авторські відступи філософського плану, художні описи (частіше – інтер'єри та портрети, рідше – пейзажі й екстер'єри), а також елементи особистої біографії героя та його соціальної характеристики. Тож своєрідність малої прози означеної доби визначалася, з одного боку, потужним впливом класичного мистецтва, а з іншого – намаганням долучитися до європейських культурних здобутків. Однією з найбільш характерних ознак української літератури 20–30-х років стає поглиблений психологізм, який змінюється, набираючи нових якостей.

Оповідання і новели У. Самчука належать до різних формально-змістових різновидів, однак цілісно моделюють картину тривожної української дійсності 20–30-х років, пропонують переосмислені традиційні, а подекуди – цілком нові засоби художнього аналізу людини та світу. Відтак із певністю можна твердити, що цей пласт прозової спадщини У. Самчука – своєрідна автономна мистецька система, підпорядкована внутрішнім правилам функціонування саме малої прози. Вона настільки якісна, що будь-які спроби зарахувати її до нижчого, вихідного етапу для прози епічної безпідставні. Тим більше, що письменник

паралельно працював над малими і великими епічними полотнами: 1931 року він завершив роман «Саботаж УВО» (залишився в рукописі); перша частина «Волині» датована 1932 роком, роман «Марія» з'явився друком у 1934 році.

Метою цієї статті є аналіз засобів психологізації в новелі «Жарт життя», яка вперше в українському літературознавстві стала об'єктом осмислення. Основна ідея, на якій ґрунтується дослідження форм художнього психологізму, полягає у твердженні про те, що зображення внутрішнього світу людини (психологізм у своєму первинному значенні) – це спосіб творення образу, відтворення, осмислення й оцінки конкретного життєвого характеру. Він охоплює композицію новели, її стильове розмаїття, манеру художнього зображення. Новела У. Самчука несе в собі певну естетичну інформацію, яка передається організацією та функціонуванням усієї її структури.

«Жарт життя» слугує прикладом, який демонструє оригінальність мислення У. Самчука в архітектоніці малих жанрів. Модель побудови новели схематично можна зобразити так: розлога експозиція – зав'язка – розвиток дії – кульмінація – псевдорозв'язка – власне розв'язка – постпозиція.

Розлога експозиція – це пейзажна замальовка жовтневого вечора. Пейзаж, що відкриває новелу, виконує багатокомпонентну роль – він «прив'язує» оповідь до певного місця (Україна, шлях на Київ) і часу (період національно-визвольного зрушення українського народу на початку ХХ століття), створює певний настрій, готує до сприйняття подальшої оповіді. Так пейзаж вводить читача в художній світ новели: *Шлях на Київ, мов жила працювитої руки, перетяв поля, доли, села, а тополі двома низками струнко тікають з очей під патлате жовтнєве небо.*

І вітер нагострив чоло – дме повними грудьми, одчайдушно шпурляє полами хмар, оголює й спирає щербину місяця. Густі уривні тіні на мідяній полуді шляху вовтузяться по вилитих дощами камінцях, шарпаються, пружаються, щоб відірватися від землі та дикою зграєю відлетіти під височину небес (5, 699). У всьому краєвиді спостережливе око вихоплює далекий шлях до столиці, тіні-хімери, що міняються в місячному сяйві, і рвучкий вітер, що без кінця «рве», «шпурляє», «врізається». Далеко не випадковими є ці образи в описі, адже вони є своєрідною символічною проекцією на суспільні події; пейзаж відтворює загальну атмосферу доби: *На землі – як глянеш – була революція. Так, була революція: велетенська, незбагнута, дужа. Шляхами бились вітри, гнали отари смертей (5, 699).*

Автор наповнює романтичну динамічну сцену осіннього вечора рвучкими вітрами, мідяним відблиском місяця, бронзово-олов'яними хмарами, заблуканими тінями і крайнім збентеженням людської душі. Понура картина змальована за допомогою гіперболізованих слухових і зорових образів, епітетів, здатних вразити людську уяву: *Лише в далеченному просторі, там, де шлях химерним закутом окраяв балку – луком пружистим врізався у сталеву лісову лаву, щоб потім шарпнутися й стрільно гнати на Київ – там чути цокоти кінських підків. Їх рве вітер. Їх засипає тополевий шепіт. Надмірність чорноземної густоти тлумить далечінь, блідість кам'яної жили, рвучкі полонні тіні і ховає прибудний образ, що летить луною.*

Вершники? Хто знає.

Ось цокоти яснішають, рвуться крізь шуми й засипають очі та вуха надмірним кроєм своїх бризк. Ось тінь хитається, рветься, шкірить на хвилину ікла й відкидає патли свавільно на бік. З неї різьбиться й летить назустріч пара повногрудих коней, що шпарко топчуть кутими копитами кам'яні зразки. Гриви рвуться до хмар. Дихання пружно шарпає ніздрі. Колеса брички лаком шпичь сіють місячне сяйво, а гума ободів нечуйно ковзає по бруку» (5, 699). Установкою на своєрідну грандіозність та інтригуючою атмосферою невідомості У. Самчук прагне передати читачеві фізичне відчуття пізньої осінньої пори й тривоги, що огортає подорожнього. Збурення почуттів настає саме ввечері, який виконує роль романтичного фону для незвичайної події, що станеться з головним героєм.

Зав'язка новели – це раптова зустріч командира кінного відділу Булія, котрий вирвався з боїв і поспішає до Києва з незнайомцем, який, погрожуючи беззбройному сокирою, змусив молодого сотника підвозити його до міста. До речі, згадка про належність головного героя до

«1-го залізничного» дає можливість більш точно визначити час, коли відбуваються події в новелі. Ймовірно, це осінь 1917 року, коли під Києвом дислокувалась Армія УНР (Дієва Армія), до складу якої входив Залізничний Курінь. Уже наприкінці січня 1918 року на підступах до столиці України розгорнулися запеклі бої з більшовицькими військами під командуванням М. Муравйова, які рвалися до міста. Отже, події в новелі розгортаються восени, напередодні цих історичних зрушень.

Розвиток дії в «Жарті життя» (спільна «подорож» персонажів до Києва) відбувається за найбільш напруженого стану природи, тоді ж внутрішня боротьба у сповненого сумнівів сотника сягає найвищої точки – кульмінації. Психологізація пейзажу, зокрема численні зорові та звукові образи допомагають авторові більш точно й детально зобразити внутрішні колізії сотника Булія, якого весь час поборює бажання позбутися подорожнього. Подібну роль виконує і художня деталь, якою є сокира в руках незнайомця, що стримує сотника від агресії: *Ті (коні. – М. Ц.) майнули з місця й понесли. Перли на заводі. Метали тополі, перегортались темні сторінки – поля, назустріч неслася чорна лава гаю. Навколо кам'яномертво, лиш цокоти підків та сичання тополь сповняли тишу.*

Сотник вп'ялив поглядом в далечінь, напружив нерви. Кожним віддихом чув близькість сокири, яка спокійно лежала в ногах велетня, відбиваючи місяць.

Дорога – вічність. Розгонко врізалися й вгрузли у темряву гаю. Тисяч привидів засновигали в уяві, гналися за летючою бречкою, спиналися дуба перед очима, валилися скелями з боків на голову. Сотник готовий на все. Один рух несамовитого пасажира, й він стрібне, мов пружина [...].

Ліс швидко рвався на клапті і минав. За ним хильнув простір і поля добігали міста. Місяць пропик оливо хмар і бризнув сяйво полуди на передміські будови (5, 701).

Впадає в око наявність у новелі подвійної розв'язки. Перша (псевдорозв'язка) ніби засвідчила розв'язання конфлікту, покладеного в основу сюжету: *– Привіз вам вашого пана, – відрубав сотник [...]*

– Дуже, дуже раді, що знову вас бачимо, пане генерале, – проговорив старший добродій.

Пан генерал опустил сокиру й гордо випростався (5, 701). Друга (власне розв'язка) відкриває перед реципієнтом справжню сутність події.

Доволі розлога подвійна розв'язка спонукає дивитися на описані в новелі події під іншим кутом зору; вона дала можливість У. Самчукові досягнути особливого емоційного ефекту. Сокира, що дотепер була основною загрозою для сотника Булія, лишилася на місці, *вона лежала на бруку, іскрилася крицево. Залізо брами гучно тріснуло й затихло. Над усім височилися забудовання Кирилівської психо-лічниці. Потужні суворі мури. Канчасті брили тіней обліпили тзимси (карниз під звисом покрівлі. – М. Ц.). бризки місячного зору хльостко черкали понурість оточення, клали мертві знаки мертвого сяйва.*

Старший добродій сутужно витирає чоло.

Пане, – каже він. – Дякую вам міцно. Від самого ранку гонили ми за ним. Вирвався від нас ледь світ, десь дістав сокиру [...]. За цей час устиг переслати на той світ кількох селян. Лише химера того добродія стала на перешкоді, щоб і вас не спіткала подібна доля.

Старший добродій нагнувся за сокирою, підняв її й підніс до очей. На ній виразні чорні плямки. Мертве сяйво не встигло надати їм барви життя (5, 702).

В описі залишилися головні деталі, що були й у попередніх пейзажах: блиск сокири, звуки, тіні, місячне світло. Тільки тепер вони виконували зовсім іншу роль, символізуючи собою спад нервової напруги, розчарування, зневіру, байдужість, а можливо, й лють сотника.

Отже, власне розв'язка несподівана, вона суперечить усій попередній оповіді й доводить конфлікт до найвищої, мало не абсурдної межі: «генерал» виявився психічно хворим, котрий утік із Кирилівської психіатричної лікарні. Власне розв'язка одним важливим штрихом пояснює назву всієї новели – «жарт життя». Її несподіваність і певна алогічність пов'язана з теорією «тотального ефекту» (Е. По), магією правдоподібності. Ефект несподіваності працює у сфері емоційного впливу на реципієнта, який досягає високого рівня потрясіння.

Однак на цьому твір не завершується. Якщо у світовій новелі подвійна розв'язка давала можливість досягати найвищої «точки кипіння» емоцій, найвищого вияву трагічного,

драматичного, то в У. Самчука напругу знято в постпозиції, що продиктовано задумом письменника й закодовано в назві твору: *Сотник розпрощався й стрибнув на бричку. Чокнули підкови об брук й коні понесли* (5, 702). Командир кінного відділу сприйняв пригоду як жарт життя.

До важливих засобів психологізації належить і портрет персонажа. В новелі немає детально розроблених, багатокомпонентних чи багат шарових портретів, різних за глибиною психологічного зображення. Натомість маємо фрагментарний портрет, що знайшло своє вираження в численних портретних деталях, розкиданих у всьому тексті, які стосуються переважно зовнішнього вигляду незнайомця. Таким чином, через динаміку портретних деталей У. Самчук намагається допомогти читачеві розгадати таємницю безіменного подорожнього, щоб у кінці оповіді «зірвати маску» й остаточно розкрити його справжню сутність.

Перше знайомство сотника з невідомим відбувається несподівано: *Перед ними* (кіньми. – М. Ц.) *гора у вигляді людської подобі метрів зо два заввишки – допотоповий звірюка з гривастою головою й з сокирою в руках.*

Одяг його – сама назва. Купа рослинності, що проковтнула людську подобу, клубато здіймається над манаттям плечей. З горла рвуться хриплі звірячі тони (5, 700). Персонаж не має імені, нічого не відомо про його соціальну приналежність і справжні наміри; все до останнього залишається невизначеним. Наявність у творі позбавленого чіткості й конкретики загадкового персонажа підкреслює невизначену ситуаційну виключність, неординарність події, що відбувається. Тут маємо найбільш детальний опис зовнішності незнайомця, далі автор подає тільки короткі, проте завжди виразні портретні штрихи, іноді замінюючи їх одним стилістично забарвленим словом, яке вносить чимало нового й важливого в зовнішній вигляд персонажа, але водночас збільшуючи напругу зображуваного: *Звіролюд ніби відчув думки сотника, згріб лівицею за візку. Вишкіривши ікла, заревів; [...] крякнула чорна копиця й сокира звякнула додоу* (5, 700); *Але той сидів спокійний, як і його сокира. Ні одного слова не вирвалося з його грудей. Чути лише голосне сопіння; – Там є! – нагло вирвалося з уст велетня, заросла його лапа тикнула на велетенський будинок, що стояв осторонь* (5, 701).

Усі ці портретні деталі з акцентуванням зображення на фізичних особливостях наголошують на незрозумілому естві незнайомця. Вони лаконічно й опукло виказують у ньому особу, якої таки варто боятися сотникові. Зустріч сотника з екзальтованим подорожнім при світлі місячного сяйва, звірина подоба останнього (письменник тричі вживає слово «звіролюд»), сокира в його руках (п'ять разів погляд оповідача звертає на неї увагу) – все це інтригує, насторожує, спонукає реципієнта до роздумів і, звісно, має своє місце в системі прийомів психологізації зображуваного.

Одразу в око впадає відсутність імені героя, що є символом непослідовності та приховує його невпевненість (для ствердження власної правоти й сили незнайомиць постійно розмахує сокирою). Виникає думка про те, що герой не живе повнокровним життям свідомої людини, а тільки існує на фізіологічному рівні, що підкреслено не тільки деталями зовнішнього вигляду, а й манерою говорити («звірячі тони», «заревів», «голосне сопіння»). Специфіка мовленнєвої поведінки в сукупності з іншими формами психологічної характеристики та ідейною спрямованістю образу виказує в незнайомцеві звірину природу, яка не залишає місця для почуттів, думок, душі. Натяки на невідоме, таємниче в його житті розкриваються у власне розв'язці.

Отже, своєрідний симбіоз реалістичних і романтичних тенденцій у новелі «Жарт життя» зумовив використання відповідної парадигми засобів психологічного зображення з акцентом на описових контекстах, серед яких варто виділити статичні (портрет і пейзаж) і динамічні (жест, міміка, авторські відступи, паралелізм зображення тощо). Так відбувається психологізація всієї атмосфери твору.

Можемо стверджувати, що рання мала проза У. Самчука демонструє особливу художньо-стильову рису прозаїка, суть якої полягає в поглибленому психологізмі. З одного боку, його оповідання та новели продовжили окремі традиції європейської літератури, з іншого – всебічно характеризували внутрішній світ особистості в контексті певних історичних

обставин. Новела «Жарт життя» є об'єктивним психологічним дослідженням, де створено деталізовану картину внутрішнього, підсвідомого життя головних героїв. У. Самчук пояснює поведінку людини шляхом створення об'ємного, багаторівневого зображення з урахуванням усіх характеротворчих чинників. І якщо західноєвропейська література початку ХХ століття намагалася відшукати джерела вчинкової мотивації людини у сфері природничих наук, то українська проза пов'язувала витoki розвитку внутрішнього світу особистості із суспільно-політичними й морально-філософськими концепціями, в основі яких була свобода особистості.

Авторка статті в кількох попередніх публікаціях зробила спробу проаналізувати засоби психологізації в малій прозі У. Самчука (6; 7), однак цей аспект художньої прози митця залишається маловивченим і потребує подальшого наукового осмислення.

1. Жив'юк А. Між Сциллою політики і Харибдою творчості: громадсько-політичний портрет Уласа Самчука. – Рівне, 2004.
2. Руснак І. Живий дух Уласа Самчука // Самчук У. Кулак. Месники. Віднайдений рай: Роман, оповідання, новели. – Дрогобич, 2009.
3. Мафтин Н. Західноукраїнська та еміграційна проза 20-30-х років ХХ століття: парадигма реконквісти: монографія. – Івано-Франківськ, 2008.
4. Денисюк І. Розвиток української малої прози ХІХ – поч. ХХ ст. – 2-ге видання. – Львів, 1999.
5. Самчук У. Жарт життя // Вісник. – 1934. – Річник II. – Т. IV. – Кн. 10. – Жовтень.
6. Цибуковська М. Психологізм оповідання «По-справедливому» Уласа Самчука // Актуальні проблеми викладання української мови та літератури в організаціях освіти ПМР: Матеріали республіканської науково-практичної конференції. – Тирасполь, 2009.
7. Цибуковська М. Психологізм як характеротворчий елемент поезики Уласа Самчука // ХХ століття: від модерності до традиції: зб. наук. праць. – Випуск 1. Естетика і поезика творчості Леоніда Мосендза. – Вінниця, 2010.